

Економічні та культурно-політичні відносини Ольвії з Херсонесом

Взаємозв'язки між полісами в античному світі — один із значних факторів розвитку їх економіки та культури. Тим більш суттєве значення вони мали для периферійних, віддалених від своїх метрополій, колоній Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії та Херсонесу. Характер міжполісних відносин диктувався їх внутрішніми потребами, особлива увага приділялась зв'язкам зі своїми метрополіями та іншими розвиненими грецькими державами.

Взаємовідносини між полісами одного невеликого регіону на Понті вивчалися менше насамперед тому, що для дослідження цих контактів існує мало джерел, ніж, скажімо, з містами Середземномор'я. Проте і їх достатньо для детального і узагальненого вивчення питання, зокрема зараз існує ряд даних, які вказують на різнобічні зв'язки між Ольвією та Херсонесом.

Ці відносини в свій час привернули увагу В. В. Латишева¹. В радянський час кількість різних джерел значно збільшилась. Їх дослідники також вказували на тісні контакти між цими містами². Вивчаючи монети херсонеського та керкінітідського карбування, виявлені в Ольвії, та монети ольвійського карбування з Херсонесу, П. Й. Қаришковський та А. М. Гілевич відзначали наявність торговельних зв'язків між цими містами³. Вивчаючи історію та економіку Північно-Західного Криму в античну епоху, О. М. Щеглов також вказував на контакти з даним регіоном⁴.

Однак до цього часу всі матеріали по цій проблемі не узагальнені. Метою даної статті є розгляд в сукупності всіх відомих археологічних джерел в хронологічній послідовності про економічні та культурно-політичні взаємовідносини Ольвії та Херсонесу. Вивчення цього питання викликає інтерес і в тому плані, що обидва поліси в історичному і культурному розвитку були неадекватні, в багатьох відношеннях різнохарактерні і різнобічні держави, породжені різними колонізаційними процесами в різні часи.

Мілетсько-іонійська колонізація, що передувала дорійській, була направлена головним чином для безпосередньої експлуатації родючих земель, вільних від осілих варварських племен і морських ресурсів⁵. «Впровадження грецьких колоністів в Таврику, яке виразилось у створенні гераклейської колонії Херсонесу, проходило уже в інших історичних умовах, що склалися в припонтіському регіоні. Головні цілі колонізації тут, очевидно, були інші. Вони переслідували не тільки безпосередню експлуатацію колонізованих земель, але й можливість розвивати і тримати в руках чорноморсько-грецьку морську транзитну торгівлю, забезпечуючи таким чином опосередковану експлуатацію великого регіону»⁶. О. Н. Щеглов правий, певно, і в тому, що для гераклеотів з багатим досвідом підкорення маріандинів (місцевого населення) була властива досить жорстка організація полісної общини⁷. Очевидно, з рядом причин це якоюсь мірою обумовлювало різнохарактерність в суспільно-політичній, економічній і ідеологічній структурах обох полісів, що, однак, не заважало швидкому налагодженню взаємних контактів.

Економіка обох полісів, як і взагалі античних полісів, базувалась в основному на сільському господарстві, що було запорукою якщо і не повної, то відносної їх автаркії⁸. До часу заснування Херсонесу Ольвія вже була розвиненим полісом⁹. Інтерес Ольвії до Північно-Західного Криму, зокрема іонійського поселення Керкінітиди, проявлявся ще на самих ранніх етапах її існування¹⁰. До першої половини — середини V ст. до н. е. відносяться знахідки монет ольвійського карбування і в Херсонесі¹¹.

Однак першим, найбільш достовірним документом про існування міжполісних відносин Ольвії і Херсонесу є ольвійська проксенія херсонесита початку IV ст. до н. е.¹² Із всіх епіграфічних пам'яток, виявлених в Ольвії, вона є однією з перших проксеній цього міста, як це переконливо доказав П. Й. Қаришковський¹³. Надання великих привілеїв херсонеситу вказує на існування тісних економічних зв'язків між обома полісами уже на початку IV ст. чи, можливо, уже і в останній чверті V ст. до н. е. Зміст напису дає підтвердження цій думці: «Ольвіополіти (такому-то), сину Пірраліона, херсонеситу, дарували проксенію і ателію на всі товари, йому і нащадкам (його), і (право) ввозу і вивозу всюди, припливати (йому) і відпливати в военний і мирний час, не піддаючись конфіскації і не укладаючи договору»¹⁴. Насамперед звертає увагу довіря до мешканця сусіднього міста на довгі часи, що, певно, свідчить про упевненість, що між обома полісами не могло бути серйозних причин для конфліктів, які б могли порушити добросусідські торговельні зв'язки. Ольвія часто надавала подібного типу проксенії, складені за типовою формулою, характерною для проксеній і інших еллінських міст, і навіть політію громадянам інших більш віддалених античних міст.

П. Й. Қаришковський звернув увагу, що в названій проксенії право вивозу і ввозу товарів визначається словом *παντα* (всюди), тобто відноситься не тільки до міста Ольвії з її гаванню, але й поширюється на всю територію ольвійського полісу¹⁵. «Значення такої вказівки для Ольвії, — пише він, — не можна недооцінювати, з якої випливає, що в межах ольвійської держави було кілька таких пунктів, де не тільки здійснювались операції, пов'язані з ввозом і вивозом товарів, але й знаходились установи або особи, під наглядом яких відбувалась торгівля та збирання мита»¹⁶. Відповідно до цього на початку IV ст. до н. е. на території Ольвійського полісу повинні були існувати певні поселення. Ряд великих урбанізованих поселень з розвиненим кам'яним домобудівництвом виникає вздовж лиману в кінці V ст. — на початку IV ст. до н. е.¹⁷ Ольвія знаходилась в цей час на одному з етапів свого економічного і культурного розквіту і була в більш вигідному економічному становищі порівняно з Херсонесом, тому що володіла більшою хлібородною зоною. Херсонес же в силу географічних умов на початку IV ст. до н. е. ще не мав такої бази. Тому цілком можливо, що Ольвія на ранньому етапі становлення молодого херсонеського полісу приймала участь у забезпеченні його хлібом, якщо і не своїм власним, то була посередницею в торгівлі зі скіфами. Не виключено, що саме через це посередництво торгувала і метрополія Херсонесу — Гераклея Понтійська, яка в свою чергу налагодила торговельні зв'язки з ольвійським полісом за допомогою своєї колонії. Останні зафіксовані епіграфічними пам'ятками¹⁸, а також великою кількістю гераклеїських амфор, що поступали сюди з вином та оливковим маслом з кінця V ст. до початку III ст. до н. е.¹⁹

В Херсонесі поки що не знайдено ніяких епіграфічних свідчень IV ст. до н. е. про надання якихось привілеїв ольвіополітам, хоч не виключено, що такі існували. Цим власне і обмежуються як прямі, так і опосередковані дані про відносини Ольвії і Херсонесу в цей час.

Найбільш інтенсивні контакти були налагоджені в останній третині IV — першій половині III ст. до н. е. В цей час стався ряд змін в історії обох полісів зовнішнього (поразка скіфів 339 р. і розпад скіфського царства Атея²⁰, облога Ольвії Зопіріоном 331 р.²¹, просування сарматів між Доном і Дніпром, утворення пізньоскіфської держави з центром в Криму) й внутрішнього порядку. Політика обох держав в багатьох відношеннях визначалась економічними причинами. На поділених ділянках Гераклеїського півострова були в основному виноградні плантації²², Ольвія в зв'язку з наступом Зопіріона втратила значною мірою свою хору²³. Нестача хліба при постійному зро-

станні кількості населення в Ольвії і Херсонесі вимагала прийняття якихось рішучих заходів. Як відомо, вони були вжиті з метою розширення полісних земель, внутрішньої їх колонізації з організацією і благоустроєм території держав. До володінь Херсонесу включили Керкінітіду, після чого почалась інтенсивна експлуатація родючих рівнин північно-західного побережжя Криму в кінці IV—на початку III ст. до н. е. з заснуванням численних поселень і розподілом земель на клери²⁴. Ольвія в свою чергу почала нове освоєння земель вздовж Буго-Дніпровського лиману²⁵ і значно розширила свої володіння на захід, очевидно, аж до сучасної Одеси, про що свідчать не тільки монети ольвійського карбування, але й спільність матеріальної та духовної культури цих територій²⁶. Природно, що з значним просторовим розширенням і збільшенням населення ці поліси мало були подібні до полісів класичного типу, тим паче ідеальний поліс Платона з 5040 повноправними громадянами²⁷ чи Арістотеля, який вважав, що як населення, так і територія полісу повинні бути «доступні для огляду». Обидва поліси в цей період (остання чверть IV — перша половина III ст. до н. е.) були у найвищому розквіті свого економічного розвитку та територіального розширення. Однак це продовжувалось недовго. Одночасно зміцнювалась пізньоскіфська держава, яка постійно претендувала на землі Херсонесу та Ольвії. Уже в середині III ст. до н. е., а можливо, дещо раніше, певно внаслідок набігів придніпровських скіфів Ольвія майже повністю втратила свою величезну хору, обмежуючись, очевидно, лише найближчою сільськогосподарською округою. Херсонес від набігів скіфів хоча і втратив частину своєї території, однак в економічному плані стояв на більш високому рівні, ніж Ольвія²⁸. Це, звичайно, стало причиною посилення економічних та культурно-політичних зв'язків, особливо у III ст. до н. е.

До цього часу відносяться два фрагменти декретів про надання Херсонесом проксенії ольвіюполітам²⁹. До настання кризи Ольвія інтенсивно торгувала, певно, не тільки сільськогосподарськими продуктами, але й виробами ремесла. Монети ольвійського карбування трапились не лише в Херсонесі, а й в найбільших його поселеннях (Керкінітіда, Калос-Лімен, «Чайка», «Кульчукське») ³¹. Одним з основних видів херсонеського експорту в Ольвію в III—на початку II ст. до н. е. було вино. Тут виявлено значну кількість уламків херсонеських амфор і клейм³². Херсонеські купці, як і ольвійські, заходили не лише до гавані міста, але і його найбільших поселень³³.

Очевидно, в III ст. до н. е. між Ольвією та Херсонесом існував політичний договір, в якому Херсонес відігравав провідну чи керівну роль. Про це якоюсь мірою свідчить дуже фрагментований почесний декрет на честь трьох синів херсонесита Аполлонія середини чи швидше третьої чверті III ст. до н. е.³⁴ В ньому вказується, що в Ольвії були синедри, що херсонесит Аполлоній позичив місту в тяжкий для нього час 3 тис. золотих, які не змогли повернути вчасно, і, певно, сини Аполлонія, які «успадкували від батька образ дій і всіляку прихильність до народу», зробили відстрочку. Посадові особи, які згадуються в декреті, очевидно, виступали як члени союзної ради в ролі представників окремих міст, як це видно з написів Еллади і Малої Азії³⁵. За припущенням В. В. Латишева, синедри були в Ольвії членами особливої комісії для занять спеціальними державними справами, вони входили в неї, як представники інших міст³⁶. В даному випадку, коли на раді вирішувалось питання про нагороду херсонеситів, серед синедрів, безсумнівно, мав бути і представник Херсонесу. Тому допустимо, що між обома містами існував і політичний договір або союз.

Цілком імовірно, що Аполлонію ще до займу була надана не лише проксенія, але й політія. Перебуваючи в тяжкому економічному становищі, Ольвія не змогла в строк повернути свій борг. Його виплата призначалась синам Аполлонія, які, як це і було прийнято, користувались в Ольвії тими ж привілеями, що й батько. Залишаючись в дружніх від-

носінах з містом, вони продовжили строк виплати, а, можливо, й зменшили суму.

Коли Ольвія розплатилась з цим боргом, сказати важко. Судячи з протогенівського декрету, який, очевидно, датується останньою чвертю III ст. до н. е.³⁷, Протоген звільнив місто від боргів і процентів³⁸. Соціально-політична і фінансово-економічна криза Ольвії у другій половині III ст. підтверджується і цими документами, і присвятним написом на честь ситонів, спеціальної колегії чиновників, які у важкі роки займались закупівлею та розподілом хліба³⁹. Хлібна криза і масовий голод спіткали не тільки Ольвію, але й західнопонтійські міста, зокрема і найближчих її сусідів — Тіру та Істрію⁴⁰. Просити від них допомоги, зрозуміло, було виключене. Своїми власними силами, навіть і при допомозі багатих громадян міста, які могли бути державними кредиторами, Ольвія довго не могла вийти з критичного фінансового становища.

Пояснявалось таке важке становище, небувале до цього часу, не тільки соціально-етнічними потрясіннями і політичною анархією в III—II ст., серед таких народностей, як скіфи, сармати, галати, сайї, савдарати та ін. з їх постійними набігами і вимогами дані, як про це красномовно свідчить протогенівський декрет, але й сильними неврожаями, що продовжувались, певно, не один рік, втратою сільськогосподарських округ, а також війнами, які Ольвія вела на суші і на морі, як це видно з декрету на честь Антестерія третьої чверті III ст. до н. е.⁴⁰ Цілком імовірно, що в період хлібних криз в Ольвії Херсонес допомагав їй не лише фінансами, а й продовольством. Про продовження дружніх та економічних зв'язків обох полісів вказує і ольвійський декрет кінця III—початку II ст. до н. е. про надання якихось пільг херсонеситу Діонісію, який «взагалі прихильний до народу і, зокрема, громадянам, що перебувають в Херсонес, стає в пригоді»⁴¹.

При вивченні монет Херсонесу і Ольвії кінця III ст. до н. е. П. Й. Каришковський⁴² та В. О. Анохін⁴³ відмічають подібність лицьових та зворотних сторін срібних гемидрахм обох міст. П. Й. Каришковський вважає, що це «могло бути або результатом навмисного копіювання херсонеських зразків ольвійськими монетчиками, або навіть наслідком повної тотожності художньо-зображувальних та технічних прийомів виготовлення монет, що веде до припущення про спільність майстерні, з якої вийшли відповідні штемпелі»⁴⁴. Проте він, відмічаючи цей феномен монетного карбування обох міст, вважає, що це явище зовсім не свідчить про якусь перевагу Херсонесу над Ольвією, хоча б тому, що ольвійський декрет на честь Нікерата кінця II—початку I ст. до н. е. вказує на їх незалежність. Однак варто сказати, що між випуском цих монет і згаданим декретом лежить майже століття. Політична ситуація за цей час значно змінилася як в районі Ольвії, так і в північно-західному Криму. У другій половині II ст. до н. е. зв'язки між обома містами, очевидно, майже зовсім припиняються. Херсонес поступово до кінця століття в результаті воєн зі скіфами майже повністю втратив свою землеробську округу⁴⁵. Загроза нападу скіфів на місто змусила херсонеситів шукати підтримки у Понтійського царства⁴⁶. Ольвія в силу своїх внутрішніх інтересів, послаблена різними кризами, змушена була визнати протекторат скіфських царів і по суті була їх союзником, підтримуючи тісні зв'язки з Неаполем Скіфським⁴⁷. Звичайно, що політична переорієнтація Ольвії на бік скіфів, які вели постійні війни з Херсонесом, змінила їх стосунки. І можна, навіть, припустити, що причиною цієї переорієнтації Ольвії була не лише скіфська сила, але якість незадоволення відносинами з Херсонесом, від якого вона у другій половині III—першій половині II ст. до н. е. залежала економічно.

Про це свідчать не лише декрет на честь синів Аполлонія, тотожність монетного карбування, але й деякі пам'ятки культового характеру. Як відомо, релігія відіграла не останню роль у взаємозв'язках антич-

них полісів. Вона знайшла своє відображення і у відносинах Ольвії та Херсонесу, де відчувається переважаюча роль останнього.

Херсонес приймав активну участь у шануванні Ахілла на Тендровській косі, де проводились спортивні свята на честь цього ольвійського бога, а також на острові Левка, що знаходився під протекторатом Ольвії⁴⁸. В результаті цього, певно, і в Херсонесі з'явилися окремі прихильники цього культу, на що вказують присвятні граффіті на посудинах⁴⁹. Цим, власне, і обмежується вплив Ольвії (як видно, не прямий, а опосередкований) на розвиток релігійного життя херсонеситів.

Деяко інший характер херсонеські культу мали в Ольвії, що з'явилися тут саме в період найбільш активних взаємовідносин. Передусім це стосується культу Геракла, що відігравав в пантеоні Херсонесу слідом за Партеносом головну роль, як покровитель і захисник полісу. В Ольвії, навпаки, майже до початку III ст. до н. е. він зовсім не шанувався, — у всякому випадку про це немає якихось конкретних даних, окрім срібних статерів з його зображенням кінця V ст. до н. е.⁵⁰ До III—II ст. до н. е. відноситься найбільша кількість пам'яток, які безпосередньо вказують на шанування цього героя: це й присвятні написи, і теракотові зображення, і зображення на монетах⁵¹. На деяких пам'ятках простежується безпосередній вплив Херсонесу. Одна з серій ольвійських монет, як уже відмічалось, нагадує херсонеські зображення Геракла в левовій шкірі. Теракотові зображення героя привозились в Ольвію з Херсонеса, зокрема і велика глиняна скульптура відпочиваючого Геракла. Впровадження цього культу в релігійне життя ольвіополітів відбувалось під впливом Херсонесу. Однак культ Геракла не мав тут широкого поширення. Як тільки відносини з Херсонесом значно скоротились, шанування його повністю затухає. Увагу привертає той факт, що на двох присвятних написах Гераклу (всього виявлено три) його ім'я було витерте, як вважає В. В. Латишев, на-вмисно, коли в силу якихось обставин його культ в місті був усунений⁵². Такі обставини дійсно виникли, якщо прийняти до уваги, як уже відмічалось, що у другій половині II ст. до н. е. відносини між Ольвією та Херсонесом припинились на деякий час в зв'язку з політичною переорієнтацією першої.

Немає до цього часу в Ольвії даних про шанування херсонеської патронеси Партенос, окрім одного напису II ст. до н. е. Це присвята богині Партенос від херсонеситів⁵³. Етнонім без сумніву свідчить, що плита була спеціально привезена з Херсонесу для присвячення богині в Ольвії, однак самостійне існування тут цього культу не підтверджується ніякими даними. В Ольвії з самого раннього часу шанувались Артеміда і Артеміда Дельфінія, як сестра і паредра Аполлона Дельфінія. Однак її культ ніколи не користувався в Ольвії особливою популярністю, тим більше його не можна зрівняти із значенням культу Партенос в Херсонесі. Про деяке пожвавлення культу Артеміди в Ольвії можна говорити лише для III—II ст. до н. е., тобто того ж періоду, що був характерний і для культу Геракла. В цей час існувало тут і її святилище, про що свідчить напис на честь Тімо-жриці цієї богині⁵⁴, та монети ольвійського карбування з її зображенням, скульптурні і теракотові образи богині⁵⁵. Отже, і у відношенні цього культу можна вважати, що він пожвавився в період найбільш тісних відносин між обома полісами в силу політичної орієнтації в Ольвії на короткий час, однак так і не знайшов широкого поширення серед населення. Після цього обидва культу в Ольвії не зафіксовані більше ніякими пам'ятками. Варто підкреслити, що така ситуація в культурному житті ольвіополітів була притаманна лише для цих культів в елліністичний час.

Згодом уже в римський час відносини між обома містами, певно, відновлюються, проте вони вже мали зовсім інший характер, на що вказують лише ольвійські монети, виявлені в Херсонесі. Небезпідставним

здається припущення А. М. Гілевич, яка звернула увагу на те, що більшість цих монет трапилась у похованнях, а тому ці поховані могли бути ольвіполітами⁵⁶. Зовсім не виключено, що в важкі для Ольвії часи якась частина населення Ольвії переселялась в інші міста, зокрема і в Херсонес*.

Отже, найбільш інтенсивні економічні та культурно-політичні відносини між Ольвією та Херсонесом існували в III—першій половині II ст. до н. е. Всі виявлені в цей час джерела вказують на провідну роль Херсонесу, особливо в важкий для Ольвії час.

* В Херсонесі також виявлено уламок мармурового надгробка II ст. до н. е. з метричною епітафією якомусь ольвіполіту (ІРЕ, I², 546).

¹ ІРЕ, I², 345; 546.

² Карышковский П. О. Ольвия и Херсонес по нумизматическим данным. — КСОГАМ, 1963, с. 156—167; Леви Е. И. Ольвийский декрет из раскопок 1949 г. — ВДИ, 1951, № 1, с. 142—149; Леви Е. И. Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г. — ВДИ, 1953, № 1, с. 177—181; Соломонович Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1973, с. 12—13; Белецкий А. А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. — В кн.: Ольвия, Киев, 1975, с. 116; Виноградов Ю. Г. О методике обработки греческих эпиграфических памятников. — В кн.: Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. М., 1978, с. 64—66.

³ Карышковский П. О. Ольвия и Херсонес по нумизматическим данным, с. 156—167; Гилевич А. М. Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса. — НС, 1968, вып. 3, с. 3—10.

⁴ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978, с. 123.

⁵ Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике. — В кн.: Матер. II Всесоюз. симпозиум по древ. истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.): Тез. докл. и сообщ. Тбилиси, 1979, с. 92.

⁶ Там же, с. 93.

⁷ Там же, с. 93—94.

⁸ Кошеленко Г. А. Полис и город: к постановке проблемы. — ВДИ, 1980, № 1, с. 4—12.

⁹ В даному випадку (слідом за більшістю дослідників) ми приймаємо дату заснування Херсонесу 422—421 рр. до н. е. за загальноприйнятою гіпотезою Шнайдервірта—Тюменева (Тюменев А. И. Херсонесские этюды. — ВДИ, 1938, № 2, с. 245—275). У всякому випадку ця дата, хоч і їй і суперечать деякі ранні матеріали, може вказувати уже на існування міста, а не поселення, що цілком закономірно могло йому передувати.

¹⁰ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 116—117.

¹¹ Гилевич А. М. Античные иногородние монеты., с. 5; Карышковский П. О. Ольвия и Херсонес по., с. 160.

¹² Леви Е. И. Новая ольвийская проксения. — КСИА АН СССР, 1967, № 109, с. 31—35; Надписи Ольвии. — Л., 1968, с. 15—16.

¹³ Карышковский П. О. Древнейшая ольвийская проксения херсонесца (НО, 3, 12). — В кн.: 150 лет ОАМ АН УССР: Тез. конф. Киев, 1975, с. 126—127.

¹⁴ Там же, с. 127.

¹⁵ Там же, с. 126.

¹⁶ Там же, с. 127.

¹⁷ Русаева Г. С. Поселения Пітухівка I біля Ольвії. — Археологія, 1968, 21, с. 207; Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени. — В кн.: 150 лет ОАМ АН УССР, с. 131.

¹⁸ НО, 2, 6. Якщо перший напис, що дуже фрагментарно зберігся, лише здогадно можна віднести до проксенії гераклеоту чи гераклеотам, то другий, який відноситься до другої половини IV ст. до н. е., є взагалі єдиним у Північному Причорномор'ї і добре збереженим проксенічним декретом в честь геракліотів, яким Ольвія надавала великі права і шльги відносно торгівлі в будь-який час.

¹⁹ Граков Б. Н. Эпиграфические клейма на горлах некоторых эллинистических остроновых амфор. — Тр. ГИМ, 1926, вып. 1, с. 165—200; Брашинский И. Б. Керамические клейма Гераклен Понтийской. — НЭ, 1965, т. 5, с. 10—27; Лейтунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии. — Киев, 1982, с. 73.

²⁰ Шелов Д. Б. Царь Атея. — НС, 1965, т. 2, с. 16—30; Анохин В. А. Монеты Атея. — В кн.: Скифские древности. Киев, 1973, с. 20—41.

²¹ Masrob. Saturn., I, XI, 33.

²² Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического: К истории древнего земледелия в Крыму. — ХС, 1961, вып. 6, с. 150—168.

²³ Рубан В. В. О периодизации античных памятников., с. 131; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М., Рубан В. В. К истории ольвийской сельской округи. — Исследование по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980, с. 11.

- ²⁴ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 121—123.
- ²⁵ *Рубан В. В.* О периодизации античных памятников..., с. 131.
- ²⁶ *Брашинский И. Б.* Рец. на книгу «Wasowicz A. Olbia pontique et son territoire». Paris, 1975. — СА, 1977, № 3, с. 303; *Диамант Э. И.* Монетные находки Кошарского поселения: К вопросу о зап. границе Ольв. полиса. — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 241—249; *Русяева А. С.* Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. — Археологія, 1979, № 30, с. 17.
- ²⁷ *Plato. Legg.*, 137e, 445 c.
- ²⁸ *Arist. Polit.*, VI
- ²⁹ *Щеглов А. Н.* Указ. соч., с. 123.
- ³⁰ *ІРЕ*, I², 546.
- ³¹ *Гилевич А. Н.* Античные иногородние монеты..., с. 9—10.
- ³² *Борисова В. В.* Керамические клейма Херсонеса и классификация херсонесских амфор. — НЭ, 1974, II, с. 112—121.
- ³³ *Карышковский П. О.* Ольвия и Херсонес по ... с. 160—167.
- ³⁴ *Леви Е. И.* Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г. — ВДИ, 1953, с. 177—181; *НО*, 28, 29.
- ³⁵ *RE*, стб. 1333.
- ³⁶ *Латышев В. В.* Эпиграфические новости из Южной России. — ИАК, 1905, вып. 14, с. 94—96.
- ³⁷ *ІРЕ*, I², 32. *Латышев В. В.* датуре його в одному випадку 70—40 рр. III ст. до н. е., в іншому — другою половиною III — першою чвертю II ст. до н. е.; *Клипович Т. М.* К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена (ВДИ, 1966, № 2, с. 142—148) і *Карышковський П. О.* До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена (Археологія, 1968, 21, с. 95—105) відносять його до кінця III — перших десятиліть II ст. до н. е.; *Виноградов Ю. Г.* датуре цей документ останньою чвертю III ст. (О методике обработки греческих эпиграфических памятников. — В кн.: Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. М., 1978, с. 57).
- ³⁸ *ІРЕ*, I, 32, В.
- ³⁹ *НО*, 72.
- ⁴⁰ *Виноградов Ю. Г.* Эпиграфические открытия последних лет в Ольвии. — В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975, с. 90; *Виноградов Ю. Г.* О методике обработки..., с. 57.
- ⁴¹ *НО*, 26; *Леви Е. И.* Ольвийский декрет из раскопок 1949 г. ВДИ, 1951, № 1, с. 142—149.
- ⁴² *Карышковский П. О.* Ольвия и Херсонес..., с. 166.
- ⁴³ *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977, с. 28—29.
- ⁴⁴ *Карышковский П. О.* Ольвия и Херсонес..., с. 166.
- ⁴⁵ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 128—133.
- ⁴⁶ *Жебелев С. А.* Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953.
- ⁴⁷ *Соломоник Э. И.* О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья. — В кн.: Археология и история Боспора. Симферополь, 1952, вып. 1, с. 124.
- ⁴⁸ *Русяева А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979, с. 140.
- ⁴⁹ Граффити античного Херсонеса. — Киев, 1978, табл. 5.
- ⁵⁰ *Карышковский П. О.* О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ. — СА, 1960, № 1, с. 179—195.
- ⁵¹ *Русяева А. С.* Земледельческие культы..., с. 140—142.
- ⁵² *ІРЕ*, I², 186. *Парович-Пешикан М.* (Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974, с. 155) вважає, що Геракл в Ольвії був патроном аристократичної партії і після її повалення його культ також було скасовано. Однак напис, на який вона в основному спирається, було присвячено не Гераклу Сотеру, а Зевсу Сотеру, добре відомому в Ольвії з інших пам'яток (*Белецький А. А.* Греческая надпись на базе статуи из Ольвии. — ВДИ, 1955, № 2, с. 180—191, порівняй з *НО*, 71).
- ⁵³ *Белецький А. А.* Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. — В кн.: Ольвия, Киев, 1975, с. 115—117; *Виноградов Ю. Г.* О методике обработки..., с. 64—66.
- ⁵⁴ *ІРЕ*, I², 190.
- ⁵⁵ *Русяева А. С.* Земледельческие культы..., с. 17—19.
- ⁵⁶ *Гилевич А. М.* Античные иногородние монеты..., с. 10.

Экономические и культурно-политические связи Ольвии с Херсонесом

Резюме

В статье рассматриваются различные памятники, свидетельствующие о разносторонних связях между двумя античными полисами в Северном Причерноморье — Ольвией и Херсонесом Таврическим. Эти связи были налажены по существу в первые десятилетия существования Херсонеса. Более интенсивный характер они имели в эллинистический период. В период экономического кризиса Ольвии Херсонес в этих отношениях играл ведущую роль.

М. В. ГОРЕЛІК

Про «фракійські» шоломи

Стаття досліджує ряд проблем, пов'язаних з залишками чудового античного шолома, виявленого при розкопках другого Мастюгинського кургану¹. А. П. Манцевич присвятила цій знахідці ґрунтовну працю, яка містить опис і публікацію фрагментів мастюгинського шолома, що зберігається в Державному Ермітажі, визначення кола пам'яток, пов'язаних з досліджуваним об'єктом, реконструкцію шолома, локалізацію подібних пам'яток на півночі Балканського півострова — у Фракії². Опис решток мастюгинського шолома виконано А. П. Манцевич ретельно, що знімає необхідність повторювати це в даній статті. Коло античних шоломів, безпосередньо пов'язаних з мастюгинським, визначене досить точно, хоч і неповно. Щодо останніх двох проблем, то реконструкція, запропонована А. П. Манцевич, правильна лише частково, найважливіше ж питання про локалізацію групи шоломів типу мастюгинського вирішено, на наш погляд, невірно. Це і стало приводом для нашого звернення до даної теми.

Почнемо з реконструкції шолома (рис. 1). Вона базується на аналогіях (рис. 2, 1—5), більша частина яких фігурує в роботі А. П. Манцевич³. З найбільшою вірогідністю мастюгинські шоломи можна віднести до різновидностей В або Г.

Цілком зрозуміло, що купол його металевий, як і у всіх шоломів, а не шкіряний, як вважає А. П. Манцевич⁴. Вона обґрунтовує цю тезу тим, що не збереглась бронза від купола шолома. Але ж бронза не збереглась і від більшої частини очілля. Крім того, наявність м'якого шкіряного купола позбавила б більшу частину шолома захисних властивостей. В такій же мірі невірно вирішено питання про нащочки. А. П. Манцевич відносить до них велику прямокутну пластину із зображенням левиного грифона⁵. Однак форма і розмір пластини не знаходять собі аналогій в нащочниках античних шоломів (особливо різко вона відрізняється від дуже складної форми нащочників, приведених А. П. Манцевич в якості аналогій даній пластині⁶). Крім того, через свою форму і розміри (17,5×8,5 см) пластина, будучи нащочником, закривала б воїну зовнішні кути очей, не давала б повертати голову, а її нижній лівий кут врізався б воїну в груди. Та і мотиви її оформлення ніяк не перегукуються з елементами декору очілля і напотиличника⁷. Призначення цієї пластини, на наш погляд, зовсім інше. Н. Е. Макаренко у звіті відмічав, що уламки шолома і прямокутна пластина з грифоном лежали поверх стріл⁸. У зв'язку з цим, можливо, пластина була належністю горита, тобто оббивкою прямокутного виступу відділення для стріл (рис. 1; 3, 1). Вона знаходить аналогії в усіх відомих обивках горитів (рис. 3) і за формою, і за розмірами; характерно, за мотивами оформлення тут, як і всюди, зображено крилатий грифон. Відмінність цієї пластини лише в тому, що грифон розміщено по вертикалі, а не по горизонталі, як в решті пам'яток. Але там це обумовлено горизонталь-